

TAPE (4)

Je vroeg me al eens wat ik merkte van de oorlog. Ik bedacht dat mijn moeder altijd bonkaarten moest halen in de beheerderswoning van het werkkamp. Of was het nou in de kantine? Ik twijfel. Hoe dan ook, dat was al lang zo, want er waren al heel wat producten op de bon, maar ik herinner me een gesprek dat plaatsvond, niet lang nadat ik de Parnassia gevonden had. Mijn moeder had het erover dat ze hoopte dat ze op de textielpunten wit naaigaren kon krijgen. Dan kon ik van de oude meelzakken nog wat luiers naaien. Ja, je hoort het goed: ik naaide op mijn elfde al voor mijn moeder.

Ze had het er al eens eerder over gehad, maar nu keek ik naar mijn moeders buik en begreep het. Geen nieuwe luiers voor Jan, maar voor de vrucht in haar buik...

Mijn moeder schepte, terwijl ze sprak, Nelia de gebakken aardappels op. Mijn vader mompelde wat met een hap roggebrood in zijn mond. Hij zag er moe uit.

‘Ik sprak daar de buurvrouw nog,’ ging moeder door, ‘ze vertelde dat de boerderij van Winters verkocht is aan een boer uit de buurt van Assen.’

‘Zo,’ zei vader.

Moeder praatte door: ‘Ze had het er ook over dat veel boeren die aan onze weg wonen, van plan zijn op vrijdag een potje met eten neer te zetten voor de joden die naar de VAM moeten lopen.’

Vader keek haar aan maar zei niets.

‘Agent Viktor, die toezicht hield op het uitreiken van de

kaarten, moest zich er zo nodig mee bemoeien. Hij zei dat het een mooie daad zou zijn, omdat die mannen volgens hem niet half genoeg te eten krijgen. “We moeten onze medemensen in nood helpen,” zei hij. Nou, mooie nood. Het zijn allemaal rijke stinkerds die daar zitten,’ ratelde mijn moeder verder.

‘Hoe kom je daar nu bij?’ vroeg vader.

‘Buurvrouw vertelde zelf dat haar Willem, die ook bij de VAM werkt, geroepen werd door zo’n jood. Die man z’n schoenen waren versleten – je weet ze kwamen hier niet eens met werkschoenen of klompen en de meesten met hun goeie goed – en hij vroeg Willem om klompen voor hem te kopen en weet je wat hij gaf?’ Ze wachtte een poosje om haar verbazing beter uit te laten komen: ‘Honderd gulden! Maar ’t is nog niet afgelopen. Willem moest helemaal op de fiets naar Beilen en kocht daar de klompen. Hij gaf ze aan die jood samen met het wisselgeld. Eerlijk tot op de cent teruggegeven, hè! En er kon nog geen bedankje af, laat staan een beloning. Zo’n meneer! Aan zulke lui moeten wij eten geven? Dat doen we niet!’ zei moeder.

‘Dat doen we wel,’ zei vader.

Moeder keek hem stomverbaasd aan. Ze hervond zich.

‘Wij moeten er zelf ook hard genoeg voor werken. Op de bon is er ook steeds minder te krijgen. Wat houden wij over? Hè?’ Ze sprak schreeuwerig, maar mijn vader zei niets terug. ‘En een knecht of meid kan er nog niet eens vanaf,’ zei ze toen.

Ik dacht aan de volle tas aan moeders stuur. Op de een of andere manier wist ze toch van alles te kopen. Ook veel lekkers. Dat bewaarde ze dan in de kast waar wij niet in mochten komen. We zagen er niet veel van terug. Wel dat zij af en toe kauwend uit de kamer kwam. En soms, als er een buurvrouw op de ‘koffie’ kwam, presenteerde moe opeens koekjes of soms zelfs chocolade. Eén keer heb ik van ingepakte cho-

colaatjes gesnoept en gaf Nelia ook, dan zou ze me in ieder geval niet verklikken. Maar we waren zo dom om de papieren in de asbak van de kachel te gooien en daar vond mijn moeder ze. De kamer was te klein voor de venijnige woorden die ze in zo'n situatie kon bezigen, zoals 'smerige gloeperd', 'vieze groaperd', 'nare prugel', 'akelige graanzerd', 'voele pie-nekakker'; woorden die stuk voor stuk met gemak op haarzelf van toepassing waren, maar dat zou ik alleen maar denken. Ze gaf me een gemene klap tegen het hoofd – Nelia natuurlijk niet, want zo'n grote 'klöppe' als ik moest beter weten – maar liet het pak slaag aan mijn vader over. Gelukkig ging ze zelf niet mee naar de deel. Mijn vaders hand was niet zo hard als de hare, maar zijn woorden over de zonde van het stelen maakten diepe indruk op me. Daarna liet ik het wel om uit mijn moeders snoepkastje te snaaien.

Die sneer over die knecht en meid deed vader zeer, dat zag ik aan zijn gezicht. Mijn moeder herinnerde hem er zo aan dat ze bij haar thuis beter gewend was geweest. Maar weer zei hij niets.

'En het is gevaarlijk,' zei mijn moeder, 'als de beheerder of iemand anders ons betrapt...'

'En toch doen we eraan mee,' zei vader. Zijn mond trok besluit-genomen-strak.

Moeder opende haar mond, maar toen ze naar mijn vaders gezicht keek, sloot ze hem weer. Ze stond op en begon met veel gerinkel de vaat om te wassen. Ze zette alles hard neer. Ik kon horen dat ze heel boos was. Ik nam snel mijn laatste happen.

'Riekie, afdrogen,' moeder was mij voor. Ik stond al op, maar vader gebaarde dat ik moest blijven zitten. Hij pakte de Bijbel. Hij deed hem niet open bij de boekenlegger, maar bladerde even tot hij vond wat hij zocht. Nelia en ik deden de armen over elkaar; dat moest altijd onder het Bijbellezen.

Borden stootten tegen elkaar. Vader kuchte met veel nadruk. Moeder waste door.

‘We zullen lezen,’ zei mijn vader. Moeder bleef afwassen...

Tot mijn stomme verbazing begon mijn vader toch te lezen. Dwars door het lawaai. ‘Want Ik ben hongerig geweest, en gij hebt Mij te eten gegeven; Ik ben dorstig geweest, en gij hebt Mij te drinken gegeven; Ik was een vreemdeling, en gij hebt Mij geherbergd.’ Mijn vader was even stil, maar zijn vinger ging vooruit en toen las hij verder: ‘Dan zullen de rechtvaardigen Hem antwoorden, zeggende: Heere! wanneer hebben wij U hongerig gezien, en gespijzigd, of dorstig, en te drinken gegeven?’

Moeders handen vielen stil en vader besloot: ‘Dan zal Hij hun antwoorden en zeggen: Voorwaar zeg ik u: voor zoveel gij dit een van deze minsten niet gedaan hebt, zo hebt gij het Mij ook niet gedaan.’

Er werd in mijn bijzijn niet meer over gepraat, maar die vrijdagmiddag maakte moeder een pannetje met eten klaar. Ze rolde er een doek omheen en zette het neer achter de heg.

‘Riekie, oppassen,’ zei ze. Dat was alles wat ze na het eten tegen mij zei. Daarna hielp ze mijn vader zwijsend met melken. Ik had mijn moeder nog met geen woord tegen mijn vader horen spreken; mijn ouders konden dagen stom zijn voor elkaar.

De koeien liepen inmiddels buiten. Dat betekende dat vader en moeder met de handkar vol melkgerei achter het land op moesten. We aten dan altijd vroeg. Na die tijd bracht ik Jan naar bed, lette een beetje op Nelia en deed wat klusjes in huis. Van aardappels schillen tot kousen stoppen. Mijn handen mochten nooit stilstaan. Dat vind ik nu nog steeds. Als ik me door een boek heb laten bekoren om een middag te blijven lezen voel ik me uiterst schuldig. Dat is ijdele tijd.

Die vrijdag verleide ik Nelia om mijn taak over te nemen. Ik beloofde haar een potlood. Ze eiste er tekenpapier bij. Met moeite en pijn in mijn hart haalde ik de twee middenbladen uit mijn herbarium. Alsof ik stal van meester, maar het was voor mij de enige mogelijkheid om aan tekenpapier te komen. Ik scheurde hiervan vier tekenvelletjes en gaf Nelia er een. De rest bewaarde ik voor andere omkooppogingen.

‘Vergeet niet Jan z’n luier te verschonen. Als hij in zijn ledikant ligt, zing je wat liedjes en dan kun je gaan tekenen. Als het je lukt ben je een grote meid,’ zei ik.

‘Geef het nou maar,’ zei ze.

‘En niks ervan tegen moeder zeggen, hè? Kun je dat? Of ben je daar te klein voor?’ vroeg ik. Ik wilde zeker zijn dat ze woorddicht was.

‘Pfff, te klein... Ik zeg niks. Geef nou het tekenpapier,’ zei ze.

Snel liep ik naar buiten. Ik verstopte me tussen de besenstruiken in onze groenhof voor het stookhok. Ik was net op tijd. Een man in een donker pak kwam ons erf op. Op zijn jasje zat een gele ster.

Hij bleef staan en keek rond. Hij zag het pakketje achter de heg. Hij liep erheen en liet zich met een plof in het gras vallen. Hij haalde de doek eraf en het pannetje kwam tevoorschijn. Toen tilde hij het deksel op en rook met zijn ogen dicht de geur van het eten. Hij deed het deksel er weer op.

Ik wilde hem nog beter kunnen zien en schoof naar voren. Onder zijn pak droeg de man hele stoffige schoenen. Hij zag er jong uit met donkere haren, iets donkerder dan ik. Hij had allemaal baardstoppels, waar hij met zijn hand langsging alsof hij diep nadacht.

‘Een kostelijke maaltijd... er is een heerlijk potje voor mij gekookt,’ zei hij hardop, voor zich uitkijkend, ‘alleen om dat nu met mijn vingers op te moeten eten?’

Hij wachtte, keek opeens in mijn richting.

‘Misschien is er in dit huis wel een lepel?’ vroeg hij.

Ik schrok. Hij wist dat ik tussen de bessenstruiken zat! Ik probeerde me kleiner te maken. Misschien had ik me vergist.

‘Ik wil wel met je kennismaken...’ de man knikte naar me.

Ik moest wel tevoorschijn komen. Ik wou dat ik veranderde in een bes! Ik gloeide gewoon toen ik tussen de struiken uitstapte. De man stond op en stak zijn hand uit. Ik liep naar hem toe en legde mijn hand in de zijne.

‘Mijn naam is Samuel,’ en toen ik niets zei: ‘en hoe heet jij?’

‘Riekie,’ antwoordde ik.

‘Wat denk je, Riekje, kun je een lepel voor mij vinden?’ vroeg hij. Hij sprak hoog. Zo zeiden we dat als iemand geen dialect praatte.

Ik was blij dat ik even weg kon. De keuken was koel en het koude staal van de lepel voelde fris in mijn hand. Ik bleef in huis tot mijn hoofd er voor mijn gevoel weer gewoon uitzag. Ik liep naar de man, gaf hem de lepel en wilde weglopen.

‘Schone dame, mag ik u bedanken? Wat is er heerlijker dan een mooi gevormde lepel als het eten er met groot verlangen op wacht om opgegeten te worden en er bovendien een maag, die uitziet naar vulling, het eten van harte zal verwelkomen, zelfs meer dan van harte?’

Ik keek om en zag hem daar staan met de lepel in de lucht. Hij draaide hem een paar keer rond en maakte toen een diepe buiging, de arm met de lepel strak voor zijn buik houdend.

‘Liefvallige dame, bent u geneigd u te verwaardigen om naast een eenvoudig vuilnisman aan te zitten en zo de maaltijd op te luisteren met uw bevallige gezelschap?’ vroeg hij met een deftige stem. Zijn gezicht stond smekend maar ik begreep er niets van.

Toen lachte hij en zei: ‘Soms denk ik dat het leven een

groot toneelstuk is en nu was jij de prinses en ik de arme man. Wat ik eigenlijk bedoel: vind je het leuk om er even bij te komen zitten? Dat lijkt mij gezellig. Hoe zeg je dat hier? Het lijkt me reueuze kneueuterig umme een praotmaoltien te hold'n ? Jaja, dat heb ik al van een medearbeider van hier geleerd.'

Hij ging zitten en begon te eten. Mijn nieuwsgierigheid won het. Ik bleef staan en keek toe hoe hij at. Hij lepelde binnen korte tijd een groot deel van het pannetje leeg.

'Met wie woon je hier?' vroeg hij toen hij aan schrapen toe was.

'Vader, moeder, Nelia en Jan,' antwoordde ik. En toen volgde vraag en antwoord.

'Waar is iedereen?'

'Vader en moeder zijn aan het melken, Jan ligt in bed en Nelia tekent.'

'Jij bent de oudste?'

'Ja.'

'En wat deed je tussen de bessenstruiken?'

Ik zweeg. Ik dacht na. Wat moest ik zeggen. Toen wist ik het.

'Ik zocht bloemen voor mijn bloemenschrift.'

'Je maakt een herbarium?' Het eten was schoon op. Hij veegde zijn mond af met een zakdoek die wit was geweest. Een deftige witte zakdoek, heel anders dan onze roodbonte. Hij keek ernaar, trok een vies gezicht en stopte de smerige zakdoek terug in zijn zak.

'Dus schone dame, gij zijt een bloemenkoningin. Wie heeft u betoverd?' vroeg hij. Hij trok daarbij een treurig gezicht en fluisterde: 'Hoe is uw eigenlijke naam, mijn bloemenkoningin?'

'Parnassia,' het was eruit voor ik er erg in had.

'Ik wist het! Parnassia! Gij schoonste bloem der bloemen.'

Een nieuwe muze van het onherbergzame bergmassief, speciaal voor mij.' Zijn ogen schitterden en hij begon opnieuw te fluisteren: 'Ik ben ook betoverd, door een godin op oorlogspad. Eigenlijk ben ik...'

'Sam!' hoorden we. Andere mannen van het kamp liepen langs.

Samuel fronste zijn wenkbrauwen. Stijf stond hij op.

'Ik moet me aansluiten bij de andere potjeseters. Ik vond het heel gezellig met jou. Wil je dit aan je moeder geven? Tot ziens.' Dat zei hij met zijn gewone stem. Een stem die hoog sprak. Een heel beschaafde stem. Een stem die mij vertelde dat hij het gezellig vond. Dat was een woord dat wij nooit gebruikten en dat, al zouden wij dat woord gebruiken, nooit tegen mij uitgesproken zou worden...

Haastig sloot Samuel zich aan bij de groep mannen. Met het geld dat hij in mijn hand gedrukt had in mijn handpalm geklemd liep ik achter hem aan.

'Mijnheer, zal ik uw zakdoek uitwassen?' vroeg ik.

Hij twijfelde even, greep toen in zijn zak en gaf hem mij.

'Mijn naam is Sámuel,' zei hij.

'Samuel,' zei ik, 'zal ik uw zakdoek wassen?'

'Wit terug?' vroeg hij.

'Wit terug,' antwoordde ik.

NOTITIES

Eindelijk kwam mijn moeder toe aan waar het mij eigenlijk om gaat. Niet dat het andere niet belangrijk is. Ik realiseer me steeds meer wat een indruk de angstcultuur van de oorlogsjaren ook op jonge kinderen gemaakt moet hebben. Bovendien vergroot het mijn zicht op de wording van mijn moeder in haar gezin van herkomst. Prachtige termen uit het contextueel denken waarmee ik me al een tijdje bezighoud en dat me zicht geeft op eigen handelen en de gevolgen daarvan in bijvoorbeeld relaties, waarvan er één met een groot vraagteken aan me blijft trekken. Genoeg, terug naar de studie.

Ik las in het boek *Jodenkampen* van Niek van der Oord dat er iemand vanuit Kamp Kremboong schreef dat er soms aan het hek eten verkocht werd voor woekerprijzen. Een vrouw vroeg acht gulden voor twee broden. Ik had het erover met mijn moeder. Ze vroeg zich af of dat haar moeder geweest zou kunnen zijn. Zelf moest ik ook al aan mijn oma denken, omdat ik wist hoe belangrijk geld voor haar was. Zo belangrijk dat ze het weleens leende van mijn moeder als haar huishoudgeld op was (zo vertelde ze nog *off the record*). Mijn moeder had een eigen portemonneetje, waarin ze de enkele muntjes stopte die ze weleens kreeg van haar opa, opoe of oudoom. Ze leende uit en zag het geld vervolgens nooit terug.

Ik stelde mijn moeder gerust met het idee dat het net zo goed de buurvrouw van mijn oma geweest zou kunnen zijn die, toen ik haar interviewde steeds zei: 'Ik weet 'r niks meer van heur', terwijl ze nog dichterbij het kamp woonde dan

mijn grootouders en haar man ook nog eens geholpen had bij de bouw ervan.

Ik lees me op dit moment gek. Een deel van de stapel boeken ligt op de tafel in de woonkamer. Voor het grijpen wanneer ik tussen het uitwerken van de tapegesprekken door een kop koffie drink. Misschien niet slim, want zo kom ik niet tot rust. Mijn moeder bladert er trouwens ook geregeld in.

In *Dwangarbeid in Staphorst* van Gert-Jan Westhoff vind ik bevestigd wat ik las in de mei-brieven van dwangarbeiders, namelijk dat de regels in de kampen vanaf eind april 1942 voor het eerst werden aangescherpt. De kok-beheerders ontvingen een Duits kampreglement dat de volgende regels voorschreef:

- Er mogen geen onbevoegden op het terrein toelaten worden.
- Voor wie het kamp wil bezoeken is eventuele toestemming te verkrijgen bij de Sicherheitspolizei te Assen.
- Zonder schriftelijke toestemming van de beheerder mag het kamp niet door bewoners worden verlaten.
- Toestemming wordt alleen verleend bij volstrekte noodzaak, zoals een bezoek aan de dokter, het hospitaal of voor een keuring.
- Komt men zonder toestemming buiten het kamp, dan zal arrestatie en opzending naar Duitsland plaatsvinden.
- Men mag geen eten meer laten opsturen, pakketten worden gecontroleerd op etenswaren en zo nodig teruggestuurd.
- Alleen vuil wasgoed mag nog verzonden worden.

Uit de brieven wordt wel duidelijk dat veel kok-beheerders even de touwtjes aantrokken, maar ze al gauw weer lieten vieren. Oogluikend werd de verzending van eten toegestaan, net als de handel met boeren in de omgeving en de ontmoetingen met bijvoorbeeld vrouwen of familieleden buiten het kamp.

Ook lees ik intussen verder in *Om erger te voorkomen*. Ik zal niet beweren dat dit boek uitsluitend over alles geeft, maar het biedt me een andere kijk op veel zaken. Het nuanceert het simplistische oorlogsbeeld dat me met de paplepel is ingegoten, als was er een helder onderscheid tussen goed en kwaad. Of je stond aan de kant van de Duitser, of je zat *Snuf de hond*-achtig in het verzet. De grote grijze groep daartussenin bleef veelal onbesproken. Het kan ook zijn dat ik bevooroordeeld las en luisterde. Of dat ik selecteerde en alleen de heroïsche kant onthield. Was ik er maar bij geweest, dacht ik bij het lezen van de serie *Reis door de nacht* van Anne de Vries. De boeken deden me verlangen naar 'heldenmoed'. Ik zou ze nog eens na moeten lezen, want De Vries (die niet de Ariërverklaring tekende) schreef toch echt kort na de oorlog: 'We moeten vaststellen dat ondanks het prachtige werk, door enkelen gedaan, geen vorm van verzet zo grandioos verloren is als dat tegen de jodenvervolging. De grote transporten, die wij mede mogelijk hadden gemaakt door ons tekenen van de Ariërverklaring en ons werkloos toezien bij de Duitse terreur, zijn week na week de grens overgegaan en we hebben weinig meer gedaan, dan de briefjes bezorgen, die de ongelukkigen, die zich wel van God en mensen verlaten moeten hebben gevoeld, langs de lijn lieten fladderen, als een laatste vaarwel vóór hun dood. Westerbork, Vught, Mauthausen, Bergen Belsen, Theresiënstadt, Auschwitz-Birkenau, noem die namen en ge spreekt even zovele felle beschuldigingen uit tegen ons volk, ons Nederlandse volk, dat – God vergeve het! – prat ging op zijn gastvrijheid en barmhartigheid, de eeuwen door betoond! Beschuldigingen ja, omdat het kwaad in die omvang voorkomen had kunnen worden. Omdat niet iedere Nederlander zijn deuren wijd heeft opengezet...'

Mijn lieveling,

vrijdag 15

*Dank je voor jouw brief. Ja, ik net zo goed als jij!
Kreeg je mijn briefkaarten? Moest cryptisch natuurlijk,
begrijp je! Ja, te moe voor meer. Maar vandaag lijkt
het werk te wennen. Voor het eerst.*

*Ik heb nog niet zo'n mooie werkdag meegemaakt
als vandaag. We hebben echt van de zon genoten en
zijn allemaal even rood en bruin. Net werd ik geroepen
omdat er een ijsman aan het hek is en heb weer eens
lekker ijs gegeten. Het smaakte tamelijk goed. Ik kan
je berichten dat ik mijn ster al draag. Ik ben er trots
op en trouwens wij allemaal. Wees jij het ook! Kop op,
ster op!*

*Houd moed! Houd moed! De zon straalt ons reeds
tegemoet. Met zijn mooie gouden stralen, waarmee wij
de vrede zullen binnenhalen, zingt het in mijn hoofd.
Geen grote dichtkunst, maar het vertelt je iets over mijn
stemming sinds jij hier bent geweest. Elke keer kijk ik
naar de foto die je hebt meegebracht en denk aan onze
ontmoeting. Op mijn kamer zijn ze vol bewondering. Ik
heb de foto aan de binnenkant van mijn kastje geplakt
en je begrijpt wel hoe vaak ik daar moet zijn om iets te
pakken. Als er niemand bij is, druk ik gauw een zoen
op je mond en in gedachten proef ik nog steeds hoe die
smaakte.*

*Dat mijn stemming er vandaag niet slechter op werd
(want wanneer zie ik je weer?), komt allemaal door
een meisje wier ouders op vrijdagmiddag een panne-
tje met eten klaarzetten. Ze doet me denken aan jou.
Ze keek eerst net zo verlegen als jij toen ik je voor de
eerste keer ontmoette. Ze heet Riekie, maar ik noem
haar Parnassia, naar de bloem die ze noemde toen ik*

haar vroeg wie haar betoverd had. Ik speelde een beetje toneel, je weet wel hoe. En opeens keek ze op, frank en vrij, ook net als jij. Zij en haar ouders wonen langs de weg die ik elke dag op en neer loop naar de vuilverbranding.

Ik ben blij met dat extraatje op vrijdag. Niet koosjer (ze gebruiken flink veel spekvet bij dat boerengezin), maar dat is in het kamp ook niet het geval. Nood breekt wetten, en de sjabbes, waar ik vanwege gewoon werken op zaterdagmorgen niet veel van merk, begint zo goed. En oh ja, het meisje wil mijn vieze zakdoek uitwassen, dus die ene van vrijdag stuur ik niet mee.

Als het zondag nog zulk mooi weer is gaan we misschien buiten musiceren. Dat schept ongetwijfeld meer vreugde dan het rantsoen van 275 gram brood per dag, 's morgens een bordje pap en 's avonds een stukje vlees. Het is echt te weinig voor de harde arbeid die gedaan moet worden. Er ontstaat trouwens een fixatie op voedsel. Ik heb sinds maandag geen aardappel meer in het kamp gezien. We zorgen evenwel dat we wel wat te eten hebben. De boeren werken dus geweldig mee, maar ook de opzichters stoppen ons geregeld iets toe. Alleen de allersterksten (geestelijk) zullen het overleven als het nog moeilijker wordt, denk ik. Mijn gedachten zijn slechts op één doel gericht: er goed uitkomen. Voor jou. Al het andere is bijzaak. Iedere maatregel, ieder bericht negeer ik in zekere zin. Doe ik dat niet, dan ga ik een stuk achteruit.

Zo je schrijft, bestaat de kans dat je broer ook gekeurd moet worden. Ik hoop maar dat het niet het geval is en ook hij van zijn gezin gescheiden wordt. Is dat wel het geval dan moet je maar bedenken dat het nog beter is in een Nederlands kamp dan opgezonden

te worden naar een kamp als Mauthausen, waarmee steeds bedreigd wordt.

Ik wilde liever wat opwekkender eindigen, maar wij kunnen de ogen niet helemaal sluiten. Je zou kunnen vragen: waar hebben alle doorsnee joden het aan verdiend. Je weet toch ook, alle joden moeten uit het maatschappelijk en gemeenschapsleven verdwijnen. Dat is niets persoonlijks, alhoewel ik het wel persoonlijk opvat. Er is denk ik geen één joodse familie die nog niet met deze ellende te maken heeft. Ach mijn schat, vergeet mijn warrige klaagzang maar gauw (ik spreek mezelf geloof ik ook nog eens tegen) en lees het begin van deze brief nog eens over. Het einde is vast in zicht! We hoeven alleen maar te overleven! En dat doen we ongetwijfeld!!

*Veel groeten van je liefste,
Samuel.*